

ԷՒՎԱՐԴԻ ԲԱՂԴԱՍԱՐՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԵՐՋՆԿԱՑՈՒ ԹՈՒՂԹԸ ԵԿԵՂՅԱՑ
ԳԱՎԱՌԻ ԻՇԽԱՆԻՆ

Հովհաննես Երզնկացու (Պլուզ) ստեղծագործության խրատական բովանդակություն ունեցող երկերի թվին է պատկանում նրա թուղթը՝ ուղղված Եկեղյաց գավառի իշխանին (Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 107ա—121ա):

Ուշագրավ այս ստեղծագործությանը առաջինը անդրադարձել է քանասեր Ա. Սրապյանը՝ այն վերնագրելով «Թուղթ առ իշխանս Եկեղյաց գավառի» և քաղվածաբար նրանից մի քանի հատված հրատարակելով իր «Հովհաննես Երզնկացի» և «Կոստանդին Երզնկացի» աշխատություններում¹:

Հովհաննես Երզնկացու խրատական կանոնական երկերի ուսումնասիրության կապակցությամբ պրոպոմներ կատարելիս հայտնվեց հայ իշխաններին ուղղված Հովհաննես Երզնկացու մեկ այլ խրատական թուղթը՝ հետևյալ վերնագրով. «Թուղթ. Յովհաննէս վարդապետէ առ իշխանսն Հայոց Ընտրինեանց, որ ի գահ Կիլիկիացոցն. քան խրատու ազտակար և պիտանի» (Մատենադարան, ձեռ. № 3439, էջ 75բ—105բ):

Բնագրի ուշագիր քննությունը և համեմատությունը № 848 ձեռագրում պահպանված թղթի հետ բերում են հետաքրքիր հետևությունների: № 3439 ձեռագրում նամակն սկսվում է հետևյալ կերպ. «Ի սուրբ Լուսաւորիչն ի գերեզմանէս և յանապա(տա)ցս սրբոց և յամենայն եկեղեցեացս, որ ի սուրբ լինիս, արհնութիւն և պահպանութիւն, և ի նուաստ վարդապետէ Յոհաննիսէ, Քրիստոսի սիրովն և կարաւեալ ոգւով ողջոյն», որին մի փոքր անց հետևում է. «Մանուցանեմ քեզ, զաստուածասէր հոգի այս անուն, խոհեմամիտ և առաքինասէր հոգի վարդապետիդ ձեր Ստեփան, որ այս քանի ժամանակ, որ առ մեզ էր ի սէր սուրբ Գրիգորի գերեզմանիս, նայ պատմել է զձեր բարութիւն, թէ որպէս քաջ հաւատով և սիրով, արիական սրտի պնդութեամբ, քրտամբք յուրով և վաստակաւք շանայ(ք) վասն այդ երկրիտ բարութեան և հանգստեան և ի սէր ազատութեան սուրբ եկեղեցեացդ»:

Վերը բերված առաջին հատվածը հետաքրքիր է այն իմաստով, որ պարզում է, թե որտեղից է գրված նամակը: Հանրահայտ է, որ Գրիգոր Լուսավորչի գերեզմանը, ըստ ավանդության, Երզնկայի շրջակայքում գտնվող Լուսավորչի կամ Սեպուհ լեռան վրա է: Հետևաբար կասկած չի կարող լինել, որ Երզնկացին նամակը գրել է իր հայրենի Եկեղյաց գավառից:

Երկրորդ հատվածում հատկապես ուշագրություն են արժանի «զաստուածասէր հոգի այս անուն» դարձվածը և Ստեփանոս վարդապետի անվան հիշատակությունը:

¹ Ա. Սրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, Երևան, 1958, էջ 15—16, Կոստանդին Երզնկացի, Երևան, 1962, էջ 20:

Արդեն թղթի խորագիրը հուշում է, որ Երզնկացին իր նամակը հղել է ոչ թե կիլիկյան մեկ իշխանի, այլ «առ իշխանսն հայոց»: Եվ ահա «զաստուածակը հոգի այս անուն» դարձվածն էլ գալիս է հաստատելու, որ Ստեփաննոս վարդապետը իր հաշիցորոթյամբ պետք է բովանդակությանը ծանոթացներ կիլիկյան մի շարք իշխանների՝ «այս անուն»-ի փոխարեն գնելով համապատասխան իշխանի տիտղոսն ու անունը²:

Նկատի ունենալով, որ Երզնկացին նամակը որոշակի շի հասցեագրել որևէ իշխանի, այլ մի խումբ իշխանների, բնականաբար պետք է բավարարվեր վերահիշյալ բնոհանուր դարձվածներով և անցներ բուն խրատների շարադրմանը, որովհետև նախապես շիմանալով, թե հատկապես որ իշխաններին պետք է հասներ իր նամակը, նա շէր կարող այդ իշխաններին կամ նրանց գործունեությանը բնորոշ փաստեր նշել: Մինչդեռ բնագրում ճիշտ հակառակն է: Վերահիշյալին անմիջապես հաջորդում է «Վասն որոյ և ես նուաստս Յոհաննէս վարդապետ հայրենի նախնեաւք ձեզ դաւառական և հոմազգի և մտերիմ սիրով հուպ և մերձաւոր սրտիւ, թէպէտ տարակացեալ տեղեալ...» հատվածը³: Ի դեպ, այս հատվածը կա նաև № 848 ձեռագրում պահպանված թղթում և, հավանաբար, տրամաբանական շարունակությունն է Կիլիկիայից Երզնկա առաքված այդ թղթի այն պարբերության, որտեղ հարազատորեն արտացոլված են 1276 թ. Երզնկայում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձության արձագանքները:

Թերևս այդ հատվածը ևս. «...և արեամբն Երպէս ճշմարիտ քրիստոնեա և Քրիստոսի ծառայ՝ վկայիցն եղեալ մահակից և դաւանակից և դասակից: Ըստ որում և ձեզ ետ աստուած լինել ժառանգ իշխանութեանն, իրր արեամբ հաւր ստացելոյ իշխանութեանն: Եւ ձեզ ետ աստուած փոխանակ հարց մխիթարութիւն ազգի և սիւն հաստատուն սրբոյ եկեղեցոյ և դեղ գիրացուցիչ խոցոտեալ սրտից քրիստոնէից... վասն որոյ և տրամութեանն ձեր ողբակից եղէ, և փառաց և յաջողմանն խնդակից լինիմ: Վասն դի, թէ էր այժմ հնար դարաւք կամ գանձիւք շնորհաւորել զաստուածապարգևդ իշխանութիւն ձեր՝ յոյժ ախորժի է, բայց դի բանի դոլով սպասաւոր՝ բանիւ շնորհաւորեմ և օժանդակեմ և տամ օգնութիւն փափագելի սիրելոյդ»⁴:

Հայտնի է, որ 1276 թվականին Երզնկայի թուրքերը, որոնք թշնամաբար էին տրամաբրված Երզնկայի հայկական իշխանության նկատմամբ, դավադրաբար հարձակվում են Սարգիս արքեպիսկոպոսի, նրա որդու՝ Եկեղյաց գավա-

2 Անշուշտ այս թուղթը, ինչպես և խրատական այլ թղթեր, պետք է կարգացվեր ոչ միայն հասցեատեր իշխանի, այլև շատ ուրիշների կողմից, եթե այն ստանար իշխանի հավանությունը: Այդ բանում համոզվելու համար բավական է բերել միջնադարյան մեկ այլ նշանավոր գործչի՝ Վարդան Այգեկցու նամակը՝ ուղղված Պաղտին իշխանին, որտեղ Այգեկցին, բացատրելու համար նամակի պարզ, «ոամիկ» լեզուն, գրում է. «Փրտեմ, որ դու իմաստուն ես՝ գնուրքն կամիս, և զողորկն և զխորինն: Բայց ես կարի պարզեցի դրառ սորա որպէսզի՝ տղէտքն լսիցին և օգանային ի սմանէ և դի մի ձանձրացին լսողքն» (Մատենադարան, ձեռ. № 1880, էջ 365):

3 Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 107ա և ձեռ. № 3439, էջ 76ա—բ:

4 Անդ. Երզնկացին, ինչպես պարզ երևում է, շատ լավ հասկանում է, որ հայրենիքի ազատության համար նախ և առաջ ուժ է պահանջվում և զինական օգնություն:

Արդյոք Կիլիկիայից այդպիսի նամակի առաքումը և այդպիսի տրամադրությունները թույլ տալիս են մտածելու, թե Երզնկայի հայկական իշխանությունը, այլ իշխաններից կամ կիլիկյան թագավորներից զինական օգնություն էր ստանում՝ դժվար է ասել, սակայն, նկատի ունենալով, որ Երզնկայի իշխանությունը մի հարվածային՝ կամ սահմանային պատերազմ էր դառնում Բլտնիայի սուլթանության դեմ, որը և Կիլիկիայի և մոնղոլների թշնամիներից մեկն էր, դա հավանական է թվում:

որ իշխան Հովհաննեսի ու նրանց մտերիմ մի խումբ երևելի հայերի վրա և սրախողխող անում: Հետագայում Աստղա խանը վերագրավում է Երզնկան և, հասու գանձալով եղելությանը, խստորեն պատժում տեղի թուրքերին ու մեծարում տեղի Սարգսի թոռներին՝ Երզնկայի Գրիգորիս իշխանին ու ներսես արքեպիսկոպոսին, որոնց և շնորհավորում է Երզնկացին⁵:

Այնուհետև նա ավելացնում է նաև «Ես՝ նուստա Յովհաննէս վարդապետ հայրենի նախնեօքս ձեզ գաւառական և հոմազգի» հատվածը, որը ոչ միայն չի հակասում N 848 ձեռագրի սկզբին, այլև լրացնում է այն: Ավելին, այս հատվածից նույնիսկ պարզվում է, որ Երզնկացին ոչ միայն գավառակից, այլև ազգակից է տեղի Սարգսին, որից սերում են Երզնկայի իշխաններն ու հետագա արքեպիսկոպոսները:

Մինչդեռ նույն հատվածը ուղղակի հակասության մեջ է գտնվում կիլիկյան իշխաններին հասցեագրված նամակի սկզբի հետ: Ինչպես նշվեց, Երզնկացին Ռուբինյան իշխաններին ուղղված իր նամակը գրել է Երզնկայում՝ հայրենի գավառում, այնինչ այս հատվածում պարզ ասվում է, որ նա «տարակացեալ է տեղեալ», այսինքն՝ հեռու է գտնվում հայրենի երկրից ու գավառից՝ Երզնկայից, ինչպես և իր հոմազգի իշխանից: Եթե այս տողերը վերագրելու լինենք Ռուբինյաններին, ապա կստացվի թե Երզնկացին գավառակից է կիլիկյան իշխաններին, այսինքն կիլիկեցի է և նրանց ազգական:

Այս փաստերն արդեն, կարծում ենք, մեզ հիմք են տալիս ենթադրելու, որ N 3439 ձեռագրում պահպանվածը մեկ նամակ չէ՝ ուղարկված Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխաններին, այլ երկու նամակների տարբեր հատվածների միակցություն:

Մակայն բերենք մեր ասածը հաստատող այլ փաստեր ևս: N 3439 ձեռագրի 77-ր և համապատասխանաբար N 848 ձեռագրի 107-ր էջերում կա հետևյալ հատվածը. «Որք հմք այսօր ազգս հայոց ի խնամածս և հայրանման իշխանաց: Անտէր և անայցելու են եկեղեցիք հայաստանեաց ի վերակացո տէրանց և չիմաստուն առաջնորդաց»:

Արդ, որքանո՞վ կպատշաճեն այս խոսքերը կիլիկյան հայ իշխաններին ուղղել, այն էլ՝ «Ղոտրինեան», «որ ի գահ Կիլիկեցոցն են», մանավանդ, որ եթե ոչ իրական, ապա բարոյական իմաստով կիլիկյան թագավորները թագավորներ էին համարվում քոչոր հայերի համար, իսկ ինչպես մոնղոլ տիրակալներն ու Բյուզանդիայի կայսրերը, այնպես էլ ուրիշ միասպետներ նրանց մեծարում էին Հայոց թագավոր տիրադոսով: Հիշենք նաև, որ նույնիսկ ամենածանր պայմաններում թագավորներին ու կաթողիկոսներին գրված նամակներում խստորեն պահպանվում էր հարգալից տոնը, և նրանք դիտվում էին իբրև երկրի ու ժողովրդի հայրեր: Այնինչ այդ տողերը միանգամայն պատշաճ էին՝ գրելու համար հայրենի գավառի մտերիմ իշխանին: Այս հատվածից մի փոքր հետո Երզնկացին, ողջունելով Եկեղյաց գավառի իշխանության վերահաստատումը, գրում է.

«Այլ կարծեմ և չոչո ունիմք առ աստուած, թէ զանձրև քաղցրութեան խնամոցն իւրոց ցաւդէ իբրև ի գաւառացեալ տունկ յազգս և չերկիրս մեր ի հոտոչջրոչ ծածկէ յառաջին արմատոյն իշխանութեանն գաւառան: Որ և նշան դա-

5 է. Բաղդասարյան, Երզնկայի հայկական իշխանությունը 13—15-րդ դդ., ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագր հասարակական գիտությունների», 1970, N 2, էջ 39:

լարութեան շառաւեղին երեկցաւ յայդմ գաւառի, զոր օրհնեաց սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն աշով սրբոյն Յովհաննու Կարապետին»⁶:

Նախ, Երզնկացին այս ոճով շէր խոսի արդեն ավելի քան դար ու կես զուսթյուն ունեցող կիլիկյան թագավորութեան մասին, իբրև միայն «նշան դալարութեան շառաւեղին»: Եվ, վերջապես, ամենակարևորը, որ Հովհաննես Երզնկացին շէր կարող իր հայրենի Եկեղյաց գավառի հետ կապվող ավանդութիւնները վերագրել Կիլիկիային: Խոսքը վերաբերում է նամակում հիշատակված գավառի օրհնութեանը «աշով սրբոյն Յովհաննու Կարապետին», որ, ըստ ավանդութեան, հենց Եկեղյաց գավառն է, որտեղ, Երզնկացու վկայութեամբ, Գրիգոր Լուսավորիչը մատուց է կառուցել Հովհաննու Կարապետին նվիրված:

Մեր վարկածի օգտին է խոսում նաև հետևյալը. Ռուբինյան իշխաններին ուղղված թղթում, հենց սկզբից, Երզնկացին հայտնում է, որ Ստեփանոս վարդապետից լսել է իշխանի բարութեան և եկեղեցասիրութեան մասին. «ծանուցանեմ քեզ զաստուածասէր հոգի այս անուն, խոհեմամիտ և առաքինասէր հոգի վարդապետիտ Ձեր Ստեփաննոս, որ այս քանի ժամանակ, որ առ մեզ էր ի սէր սուրբ Գրիգորի գերեզմանիս, նայ պատմել և զձեր բարութիւն, թէ որպէս բաշ հաւատով և սիրով, արիական սրտի պնդութեամբ, քրտամբք յուով և վաստակաւ ջանալք վասն այդ երկրիդ բարութեան և հանգստեան և ի սէր ազատութեան սուրբ եկեղեցեացդ»⁷:

Նմանատիպ գովեստներ ենք գտնում նամակի և մի այլ մասում. «Լուար վասն քո, որ եկեղեցեաց սիրող ևս և առաջնորդաց պատուաւղ, արգարագատ և իրավարար, առաքինեաց և գիտնոց մեծարող և ընդունաւղ: Եվ բիւրապատիկ գոհութիւն տուար աստուծոյ»⁸: Հավանական չի թվում, որ միևնույն և մի փոքրիկ նամակում, որի հիմնական մասը խրատներն են կազմում, հեղինակը ինքն իրեն երկու անգամ կրկնէր՝ հայտնելու համար, թե ինչ է լսել իշխանի մասին:

Մի ուրիշ հանգամանք ևս, նամակում եղած խրատները հիմնականում կան, երբեմն նույնիսկ բառացի, «Ամենայն անձն որ ընդ իշխանութեամբ է...»⁹ նշանավոր ճառում, որը Երզնկացին, ի գեպ, կարդացել է Կիլիկիայում, Ռուբինյան իշխանների համար: Հետևաբար, անհավանական է նաև, թե նույն խրատները Երզնկացին դարձյալ նրանց է հղել:

Այս ամենը, կարծում ենք, մեզ որոշակի հիմք է տալիս պնդելու, թե № 3439 ձեռագրում պահպանվել և մեզ են հասել Հովհաննես Երզնկացու գրչին պատկանող և թյուրիմացաբար իբար կցված երկու տարբեր նամակների առանձին հատվածներ, ըստ որում, մեկը գրված Երզնկայի շրջակայքից Ռուբինյան իշխաններին, մյուսը՝ հավանաբար Կիլիկիայից Եկեղյաց գավառի իշխանին (այս վերջինը՝ № 848 ձեռագրում եղած նամակի մեկ այլ օրինակ է): Եկեղյաց գավառի իշխանին ուղղված թուղթը, ինչպես նշվեց, № 848 ձեռագրում թերի է և՛ սկզբից, և՛ վերջից, նորահայտ օրինակում շարունակվում և ավարտվում է գեղեցիկ վերջաբանով՝ ընդհանրապես հատուկ Երզնկացուն:

Անշատելով միմյանց կցված երկու տարբեր բնագրերը, փորձենք որոշել նրանց գրութեան ժամանակն ու հասցեատեղիներին:

6 Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 108ա:

7 Մատենադարան, ձեռ. № 3439, էջ 76բ:

8 Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 108ա:

9 Մատենադարան, ձեռ. № 2173, էջ 86ա:

Ա. Սրապյանը, նկատի ունենալով, որ Եկեղյաց իշխանին ուղղված նամակում ակնարկվում են վերոհիշյալ հայտնի անցքերը, ենթադրում է, թե այն պետք է գրված լինի 1280 թվականից հետո, երբ Երզնկայում վերահաստատվեց հայկական իշխանությունը և երբ Երզնկացին, իրոք, գտնվում էր «տեղեաւ տարակացեալ», այսինքն Կիլիկիայում:

Մինչդեռ, մեր կարծիքով, նամակը գրվել է մինչև 1280 թվականը: Բանն այն է, որ Սարգիս արքեպիսկոպոսը և Հովհաննես իշխանը զոհվել են ոչ թե 1279 թ., այլ, ինչպես վերը նշվեց, 1276 թվականին և Գրիգորիս իշխանին ու Ներսես արքեպիսկոպոսին Ապաղան «մեծարում» է 1277 թվականին: Հենց այս ժամանակ էլ պետք է, որ գրված լինի Երզնկացու նամակը, երբ նա ժամանակավորապես հեռացած է եղել իր հայրենիքից, որի պատճառը թերևս վերոհիշյալ անցուդարձերն են եղել:

Մյուս՝ կիլիկյան իշխաններին ուղղված թղթի ճիշտ հասցեատերերին դժվար է որոշել, որովհետև բնագրի մի շնչին մասն է միայն մեզ հասել: Շատ հավանական է, որ Երզնկացին հիմնականում այն գրել է Լևոն Բ թագավորի որդիներին՝ Հեթումին և Թորոսին, որոնք Կիլիկիայի փաստական գահակալներն էին, եթե մանավանդ նկատի ունենանք, որ իրրև թագաժառանգ Հեթումը հաջորդել է Լևոնին, բայց հրաժարվել էր թագ բնդունելուց ու կառավարում էր իրրև գահակալ իշխան իր եղբոր հետ: Ի միջի այլոց, ինչպես Հեթումը, այնպես էլ Թորոսը մոտ անձնավորություններ էին Երզնկացուն, որի ձեռքով մի քանի տարի առաջ օրհնություն և ասպետական տիտղոս էին ստացել վերջինիս Կիլիկիայում նշած ժամանակ:

Ինչ վերաբերում է այդ թղթի գրության ժամանակին, ապա կարելի է ասել հետևյալը. նամակում, ինչպես ասացինք, հիշատակվում է Կիլիկիայից եկած ոմն Ստեփանոս վարդապետ, որը, ի սեր Գրիգոր Լուսավորչի գերեզմանի, սուրբ Լուսավորչի լեռներում է եղել և Կիլիկիայի գահակալ իշխանների մասին բարենպաստ տեղեկություններ է հաղորդել Հովհաննես Երզնկացուն: Շատ հավանական է, որ այս Ստեփանոսը նույն Ստեփանոս Սկևռացի վարդապետը լինի, որը 1289 թվականի վերջերին, Կոստանդին Բ Կատուկեցի կաթողիկոսի գահընկեցությունից հետո, Կիլիկիայից ուղևորվում է Հայաստան՝ հաղորդելու այդ լուրը արևելյան վարդապետներին և հրավիրելու ու համոզելու նրանց մասնակցել նոր կաթողիկոսի ընտրությանը: Հայտնի է, որ Ստեփանոս Սկևռացին Կիլիկիա վերադարձավ բավական ուշ, 1290 թվականին, երբ արդեն կատարված էր նոր կաթողիկոսի ընտրությունը (կաթողիկոս էր ընտրվել Ստեփանոս Երզնկացին): Անշուշտ, հայ եկեղեցու համար ալոպիսի մեծ նշանակություն ունեցող խնդրում աշրաթող չէին արվի նաև Երզնկայի արքեպիսկոպոսությունը և Լուսավորչի լեռների գիտնական վարդապետները, որոնց մոտ այդ նպատակով հավանաբար գնացել էր Ստեփանոս վարդապետը:

Թղթերի երկու օրինակներում էլ, ինչպես ասվեց, հիմնական մասը խրատներ են, որոնց մի հատվածը բոլորովին ուրույն է, իսկ մյուսը՝ համարյա նրկնությունն է բազմաթիվ օրինակներով մեզ հասած «Արար աստուած դմարդն հոգի և մարմին» խրատաշարքի: «Թղթի» երկու օրինակները համեմատելով «Արար աստուած» շարքի մի քանի հնագույն ու լավագույն ընդօրինակությունների հետ, նկատեցինք, որ նամակի երկու բնագրերում էլ, որոնք, ի դեպ, մինչև N 848 ձեռագրի վերջից բացակայող հատվածը հարազատաբար շարունակվում են, խրատներն ավելի կատարյալ և ամբողջական են,

բան նույն շարքի առանձին բնագրերը: Վերջիններս տարբեր ժամանակներում են խմբագրված և համառոտված են մեծ մասամբ կամայականորեն:

Խրատների հետագա խմբագրություններում բացակայում են այն մասերը, որոնք տրամաբանորեն կապվում են «Թղթի» հետ: Այսպես, օրինակ, դիմելով իշխանին, Երզնկացին ասում է. «Գրեմ քեզ խրատ խմաստութեան», ապա խորհուրդ է տալիս լսելու և հետևելու իր խրատներին: Հասկանալի է, հետագա խմբագրողները պետք է բաց թողնեին այս հատվածը, քանի որ այս դեպքում խրատը չէր ուղղվում որևէ մեկին: Կարելի է ենթադրել, թե «Արար աստուած» խրատների շարքը նախապես եղել է Եկեղյաց իշխանին ուղղված թղթի բաղկացուցիչ մասը և հետագայում միայն առանձնացել է իրրե ինքնուրույն միավոր:

Սակայն սրա համար հիմքերը գեոևս քիչ են և ենթադրությունը՝ ոչ վերջնական. խնդիրը կարոտ է ավելի մանրազնին ուսումնասիրության:

Այժմ երկու խոսք Երզնկացու աշխարհայացքի արտահայտությանը թրղթերում:

XIII դարի երկրորդ կեսը լի է Հայաստանի և հայության համար մի շարք քաղաքական, սոցիալական և կրոնական բարդ հանգամանքներով: Գեոևս դարի սկզբին նկատվող հայ քաղաքական նոր դարձմանը, որին բնորոշ էր մի կողմից՝ Կիլիկյան հայկական թագավորության գոյության և ամրապնդման փաստը, մյուս կողմից՝ օրավուր հզորացող Զաքարյանների հաղթանակները սելջուկյան էմիրությունների դեմ և հայրենի երկրների ազատագրումը օտար լծից, դարի կեսերին ծանր հարված ստացավ մոնղոլական նվաճումների պատճառով: Սակայն որքան էլ ծանր լինեն այդ հարվածները, զրանք չկարողացան արմատախիլ անել սկսված հոգևոր, բարոյական և քաղաքական դարձմանը, որը զլխատվել էր բուն վերելքի ճանապարհին:

Հաշվի առնելով ստեղծված զժվարին իրագրությունը՝ ինչպես Հյուսիսային Հայաստանի իշխանները, այնպես էլ Կիլիկյան թագավորությունը հանդես են բերում ճկուն դիվանագիտություն, որը ոչ միայն փրկում է Կիլիկյան թագավորությունը ավերածությունից ու պահպանում որոշ հայ ավատատիրական իշխանությունների իրավունքները Հայաստանում, այլև երբեմն հանգեցնում է հայ իշխանական նոր տների հաստատման, որոնք իրենց իշխանությունը կորցրել էին նախքան մոնղոլների մուտքը Հայաստան:

Այդպիսիներից էր Եկեղյաց դավառը Սարգիս արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ, որն իր ժամանակի ականավոր անձնավորություններից էր, ճանաչված ու հարգված և՛ իշխաններից, և՛ Կոստանդնուպոլսի արքունիքում: Երզնկացու երիտասարդական տարիները ցուցադրում են Եկեղյաց դավառում հայկական իշխանության հաստատմանը: Նա իր ուսումնառությամբ ու գաստիարակությունը ստանում է Հայաստանի հենց այդ վայրում, որը համեմատաբար շուտ էր սթափվել ավերածություններից: Գավառի ազդաշին կիսանկախ վիճակի շնորհիվ Երզնկայում պարարտ հող է ստեղծվում ազգային մշակույթի պարզացման և հայ պետականության վերականգնման գաղափարների աշխուժացման համար: Ահա թե ինչու Երզնկացին իր բարոյա-խրատական ու կանոնական բաղձաթիվ գործերում հատուկ շեշտով հանդես է գալիս իրրե այդ երկու գաղափարների ջատագովման ու պաշտպանության: Նա, անշուշտ, լավ էր հասկանում, որ օտար լծի տակ բնկած և մասնատված հայկական պետական առանձին միավորների համար անհնար էր կարճ ժամանակամիջոցում այդ խնդրի լուծումը: Մանր գրությունից դուրս գալու ելքը նախ և առաջ նա տեսնում է ավատատիրական

կարգերի բարեփոխման, ժողովրդական զանգվածների լուսավորության և հավատքի ամրապնդման մեջ: Կարևոր է, սակայն, նկատել, որ ավատատիրական կարգերի բարեփոխման ելակետային հարցում նա հանդես է բերում իր գարաշրջանի համար բավականին ընդգծված դեմոկրատական հայացքներ: Ինչպես Եկեղյաց գավառի իշխանին գրված թղթում, այնպես էլ իր բազմաթիվ ճառերում ու քարոզներում նա հայ ժողովրդի քաղաքական և տնտեսական ծանր կացության համար մեղավոր ու պատասխանատու է համարում հայ թագավորներին և իշխաններին, որոնք, ըստ Երզնկացու, փոխանակ երկիրն ու հայրենիքը շենացնելու և գիտություն տարածելու, «եղին անիրաւք և նեղիշք երկրի», որի հետևանքով էլ «մատնեցար մեք աւար աղգաց սպանողաց, գերողաց և գառն գրկողաց»¹⁰:

Երզնկացին խրատական թղթերում պահանջում և հորդորում է իշխաններին դարգացնելու ուսումն ու գիտությունը, ամրապնդելու ժողովրդի հավատը՝ որպես ազգապահպանության մի հիմնական միջոց. «Ի քո երկիրդ ուսման տեղ սահմանէ և դպրատուն, գի ուսումն և գիտութիւն պահապարն հաստատուն պահէ և դադուն՝ խմաստուն»: Միաժամանակ խնդիր է դնում, որ իշխանները ժողովրդին լավ օրինակ ծառայեն, նախ իրենք սիրեն ուսումն ու գիտությունը, փոխանակ արվելու անխմատ ու ցուփ կյանքի:

Անդրադառնալով տիրոջ ու ծառայի փոխհարաբերություններին, մի խնդրի, որը ի միջի այլոց, մեծ տեղ է բնում Երզնկացու սոցիալ-քաղաքական հայացքներում, նա հիշեցնում է իշխաններին, որ տեղ լինելով հանդերձ ոչնչով առավել շեն իրենց ենթականերից: Թուր մարդիկ հավասար են ծնվում և եթե մեկը իշխան է, իսկ մյուսն՝ «ընդ իշխանութեամբ», ապա դա բացառապես արդյունք է սեփականության և բխում է երկրի ու հասարակության կառավարման անհրաժեշտությունից: Երզնկացին իշխաններից պահանջում է նվերուստ արված իշխանությունը դիտել ոչ թե սոսկ պարզե, այլ նախ և առաջ պատասխանատու ու ծանր պարտականություն ժողովրդի ու երկրի հանդեպ, որովհետև ասածն գրած իշխանը միայն նա է, ով խղճի մտքը է կատարում իր գործը: Ի գեմս դրա հասարակությունը պարտավոր է բարի իշխանին ենթարկվել ու սիրել «ի բնութենէ, ի հարկէ, ի կարեաց: Ի բնութենէ՝ որպէս որդիք՝ դրարի և զգթած հայր, ի հարկէ՝ որպէս աստուածադիր իշխան: ի կարեաց՝ որպէս զիրաւարար և զարդարադատ»¹¹:

Այստեղից էլ բխում են պահանջները. իշխանը պարտավոր է լինել քաջ և արթուն. երկիրը և ժողովուրդը բարգավաճում են միայն այն դեպքում, երբ տերը՝ իշխանը կամ թագավորը, կարողանում է պահպանել նրանց թշնամիներից: Իշխանը պարտավոր է լինել արդար և իրավադատ, որովհետև «Եւ քաղաք, և երկիր, որ ոչ գոյ իրաւունք և դատաստան՝ մեռած են, և ելած է հոգին»¹²:

Երզնկացուն հատկապես մտահոգում է ժողովրդական լայն զանգվածների ճակատագիրը, որոնք տառապում են ոչ միայն օտարներից, այլև հայ իշխանների անարդարություններից: Ըստ այդմ էլ նա դիմում է իշխաններին և խորհուրդ տալիս հեռու մնալ կաշառքից ու քսու բամբասանքներից, ուշադրությամբ հովանավորել ազբասներին, որովհետև «իշխանացն դարդարութիւն և

10 Մատենադարան, ձեռ. N 848, էջ 108ա:

11 Անդ. էջ 109բ:

12 Անդ.

իրատունքն հոգի է աղքատաց»: Այդ դեպքում է միայն, որ նրանք կարող են արժանանալ աղքատների սիրուն, որ իշխանության պահպանման ու ամրապնդման կարևորագույն պայմաններից մեկն է:

Երզնկացին իր «Թղթում» մեծ տեղ է հատկացնում նաև իշխանների բարբերին ու կենցաղին:

Աշխարհիկ բարբերն այս դարերում, ինչպես Հայաստանի մյուս քաղաքներում, այնպես էլ Երզնկայում լայն ծավալ են ստանում: Շնորհիվ արհեստների և առևտրի աշխուժացման, քաղաքներում մեծանում է բնակչությունը, ստեղծվում են հավաքույթի բազմաթիվ վայրեր՝ շուկաներ, քարվանսարաններ, ժողովատներ, գինետներ, հասարակաց տներ և այլն: Ժողովրդական այս հավաքավայրերում հաճախ տեղի էին ունենում թատերական և գուսանական ներկայացումներ, որոնք երբեմն ուղեկցվում էին անառակ կանանց բնկերակցությամբ, անզուսպ գինարբուքներով¹³:

Այս ամենը առավելապես վերաբերում էր տիրող դասակարգերին: Այդ է պատճառը, որ Երզնկացին հատկապես նրանց է զգուշացնում հեռու մնալ գինուց ու արբեցողությունից:

«Վասն զի իշխան մարդոյն պարտ է արի լինել և ժիր, և գինին դանդաղ կոտ առնէ և հեղզ: Եւ իշխանն արթուն պիտի, որ գիշերն հոգա և խորհի դաւուրն բանն, իսկ գինին քուն ածէ և խափանէ: Եւ մեծ պարոն մարդոյն հիշողականն սուր պիտի լինի, և գինին մոռացկոտ առնէ: Իշխան մարդն զգայուն պիտի, և գինին զգայարան պակսեցնէ և այլ բազում շարիս գործէ: Զի արբածն նման է նաւի, որ կոտրի ի ծովն և դամենայն բարիսն ընկղմի»¹⁴:

Ուշագրավ է, որ Երզնկացին ինչպես Եկեղյաց իշխանին ուղղված թղթում, այնպես էլ խրատական այլ գրություններում արտահայտում է նաև զարգացող առևտրական և արհեստավորական դասերի շահերը, որոնք XIII դարում Հայաստանի մի շարք խոշոր քաղաքներում որոշակի տնտեսական և սոցիալական ուժ էին ներկայացնում:

Լինելով զարմանալի եռանդի տեր, գործունյա անձնավորություն, Երզնկացին լավատես և լիահույս է իր հայրենիքի ապագայի նկատմամբ: Նույն թղթում նա գրում է.

«Այլ կարծեմ, և յոյս ունիմք առ աստուած, թէ զանձրև քաղցրութեան խնամոցն իւրոց ցաւէ իբրև ի դաւաացեալ տունկ յաղգս և չերկիրս մեր և ի հոտոյ ջրոյ ծածկէ յառաջին արմատոյն դաւաղան»¹⁵:

Հարկ է նշել, որ Երզնկացու լավատեսությունը չէր թելադրվում միայն իր ժողովրդի և հայրենիքի նկատմամբ ունեցած ջերմ սիրուց: Այն նախ և առաջ հենվում էր տիրող իրականության վրա, որն, ինչպես տեսանք, այս շրջանում դեռևս ինչ-որ շափով նպաստավոր էր հայ քաղաքական և գինական ուժերի եթե ոչ համախմբման, ապա փոխօգնության համար:

13 Լ. Խաչիկյան, 1280 թվականին Երզնկայում կազմակերպված եղբայրությունը, «Տեղեկագիր», ՀՍՍՀ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1951 № 12, նոյնը տե՛ս նաև Ա. Մրապյան, Հովհաննես Երզնկացի, էջ 12—14:

14 Մատենադարան, ձեռ. № 848, էջ 110ր:

15 Անդ, էջ 108ա:

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԻՇԽԱՆՍ ԵԿԵՂԵԱՅ ԳԱԽԱՌԻ՝

107ա ...և արեամբն որպէս ճշմարիտ քրիստոնեա և Քրիստոսի ծառայ՝ վկայիցն եղեալ մահակից և դաւանակից և դասակից: Ըստ որում և ձեզ ետ աստուած լինել ծառանդն իշխանութեանն, իբր արեամբ հար ստացելոյ իշխանութեանն: Եւ զձեզ ետ աստուած փոխանակ հարց՝ մխիթարութիւն ազգի և սիւն հաստատուն սրբոյ եկեղեցոյ և դեղ դիրացուցիչ խոցտակալ սրտից քրիստոնէից:

Վասն որոյ և ես նուաստ Յոհաննէս վարդապետ, հայրենի նախնեաւք ձեզ գաւառական և հոմազգի² և մտերիմ սիրով հուպ և մերձաւոր սրտիւ, թէպէտ տարակացեալ տեղեալ, վասն որոյ և տրամութեանն ձեր ողբակից եղէ³, և փառաց և յաջողմանն⁴ խնդակից լինիմ: Վասն զի, թէ էր այժմ⁵ հնար զարար կամ գանձիւք շնորհաւորել զաստուածապարզեղ իշխանութիւն ձեր յոյժ ախորժի է, բայց զի բանի գոլով սպասաւոր՝ բանի շնորհաւորեմ և օժանդակեմ և տամ օգնութիւն փափագելի սիրելոյ⁶:

107բ Աղաչեմ զ||քեզ և յոյժ թախանձանաւք աղերսեմ՝ լուր բանից թղթիս և ի միտ առ զգարութիւն բանից գրոյս:

Որք եմք այսաւք ազգս հայոց ի խնամածու և հայրանման իշխանաց: Անտէր և անայցելու են եկեղեցիք Հայաստանեաց ի վերակացու տէրանց և յիմաստուն առաջնորդաց:

Եւ վասն է՞ր եղեն հայք անիշխան և անառաջնորդ: Զի սովորութիւն է աստուծոյ, որ տայ զբարիքն և յորժամ զպատիւ մեծարանացն ոչ իմանան և ոչ գոհանան, հանէ և առնու զիւր տուեալ բարիսն, որպէս զԱղամ ի դրախտէն և զհրեայսն յԵրուսաղէմէ, զթագաւորութիւնն ի Սաւուղայ և Յողիա, զքահանայութիւնն ի տանէն Հեղեա, զնոյն առնէ և ամենայն ազգի⁸: Այսպես և հայոց ետ մեծ⁹ իշխանութիւն և զարաւոր թագաւորութիւն և յորժամ ոչ կացին յարէնս հրամանացն աստուծոյ և ոչ լսեցին

108ա սուրբ և իմաստուն առաջնորդացն և եղեն անիրաւր և նեղիչք երկրի, էհան աստուած յիշխանութենէն և զրկեաց ի բարի առաջնորդացն և մատնեցաք մեք¹⁰ աւար ազգաց սպանողաց, գերողաց և դառն զրկողաց:

¹ Մատենադարան, ձեռ. N 848, ծանոթագրութիւններում բերված են N 3439 ձեռագրի տարբերակները: Թուղթը սկզբից թերի է: Վերնագիրը վերցնում ենք Ա. Սրապյանի «Հովհաննես Երզնկացի» աշխատությունից (տե՛ս անդ, էջ 15): Ինչպես վերը նշվել է, N 3439 ձեռագրում Եկեղյաց իշխանին ուղղված թղթի սկզբին կցվել է կիլիկյան իշխաններին ուղղված նամակից մի հատված, որ բերում ենք ստորև, «Թուղթ ի Յովհաննէս Վարդապետէ առ իշխանսն հայոց Ըստքինեանց, որ ի գահ կիլիկեցոցն, բան խրատու ազտակաւ և պիտանի: Ի սուրբ Լուսաւորիչն ի Գերեզմանէս և յանապատս սրբոց և յամենայն եկեղեցացս, որ ի սուրբ լերինս, աւհրնութիւն և պահպանութիւն և ի նուաստ վարդապետի, ի Յովանիսէ, Քրիստոսի սիրովն և կարատեալ սգով սղջոյն: Եւ առ ամենախնամ դրածն աստուած աղաթք և աղաչանք, պահել զձեզ անփորձ և անսասան կենաւք յառաջադէմ յամենայն բարիս և յաջողեալ յիշխանական պատիւ Մանուցանեմ քեզ աստուածասէր հոգի այս անուն խոհեմամիտ և առաքինասէր հոգի վարդապետիտ ձեր Ստփն = (Ստեփան, Ստեփանոս), որ այ սքանի ժամանակ, որ առ մեզ էր ի սէր սուրբ Գրիգորի զերեզմանիս, նայ պատմել է զձեր բարութիւն, թէ որպէս քաջ հաւատով և սիրով, արիական սրտի պնտութեամբ, քրտամբք յուով և վաստակաւք շանայք վասն այդ երկրիտ բարութեան և հանգստեան և ի սէր ազատութեան սուրբ եկեղեցացոյ:»

Այստեղ նամակը բնագատվում է և շարունակվում է Եկեղյաց իշխանին գրած նամակը «Վասն որոյ և ես նուաստ Յոհաննէս վարդապետ...», հատվածից:

² Հոմազգ 3 շիւ և տրամութեանն... եղէ 4 յաջողմանն ձերոյ 5 շիւ այժմ 6 սիրոյդ 7 եմք երբեմն 8 առ ամենայն ազգս 9 շիւ մեծ 10 շիւ մեք:

Այլ կարծեմ և յոյս ունիմք առ աստուած, թէ զանձրև քաղցրութեան¹¹ խնամոցն իւրոց ցաւդէ իրբև ի գաւառացեալ տունկ յաղգս և չերկիրս մեր և ի հոտոյ ջրոյ ծածկէ յառաջին արմատոյն իշխանութեանն՝ գաւազան: Որ և նշան գալարութեան շառաւեղին երևեցաւ յայդմ գաւառի, զոր օրհնեաց սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչ աջով սրբոյն Յովանու Կարապետին:

Լուար վասն քո, որ եկեղեցեաց սիրող ես և առաջնորդաց պատուաւդ, արդարադատ և իրաւարար, առաքինեաց և գիտնոց մեծարող¹² և բնդունաւդ: Եւ բիւրապատիկ գոհութիւն տուար աստուծոյ:

108բ Եւ վասն զի ծանեար թէ¹³ յօժարութիւն ունիս ի բարին և չիմաստնոցն բանսն, յաստուածոյ արինացն, || ի գիտութիւնն, վասն որոյ գրեցի քեզ¹⁴ սակաւ մի բանք¹⁵ յաստուծոյ արինացն և չիմաստնոցն բանից խրատ¹⁶, զի լիցի որպէս գաւազան ի ձեռին և որպէս ճրագ տեսողականին:

Պարտ է գիտել իշխանին զչորս գայս բանս: Առաջին՝ գիտել զկամքն աստուծոյ և ապա, թէ զինչ են կամքն նորայ, բարին և հաճոյն և կատարեալն: Զի այն, որ իշխան լինի¹⁷ կամարն աստուծոյ է, զի պարտ է, որ ոմն իշխան լինի և ոմն բնդ իշխանութեամբ: Եւ թէ¹⁸ ինքն, որ իշխանն է, զհրամանքն աստուծոյ պահէ, նա բարի իշխան է: Եւ թէ¹⁹ որք բնդ իւր իշխանութեամբն են, յօրէնսն աստուծոյ պահէ զնոսա, նա բարի է և հաճոյ աստուծոյ և կատարեալ: Ահա այս է նշանն, որ ճանաչեն, թէ յաստուծոյ է իշխանութիւն նորա²⁰ և հաճոյ է նմա:

Երէք իարւբ լինի իշխանութիւնն աշտուծոյ, որ տայ, և յառողին, որ²¹ պահել մարթէ, և ի բնակչաց երկրին, որ հաւանին իշխանին: Յորժամ այս երէք ի մէկ տեղ գան այն յաստուծոյ գրած իշխան է:

109ա || Զով²² աստուած իշխան զնէ և հաճոյ լինի երէք իրաւբ փառաւորէ՝ զղէմք երեսացն, զխաւսք լեզուին, զանուանն²³ առ լսաւ(ղ)քն: Զղէմ երեսաց նորա ահարկու լինի և պատկառելի, խաւսար՝ յորժամ²⁴ բանն և հրամանքն գաւառոր լինի և բանի, անուամբ, յորժամ լսաւդքն հարկին յանուանէն և պատուեն:

Եւ թէ որպէ՞ս այս լինի՝ սուրբ կենաւք վարիլն զերեսն փառաւոր առնէ, ճշմարիտ և ուղիղ խաւսքն զբանն պատուելի առնէ, որպէս յտակարծաթ, որ ունի զանուն և զգիր թագաւորի պատուի և որ խառնէ ևս քայն սուտ անարգի և մահ բերէ: Իսկ գիտութեամբ և իմաստութեամբ վարել զիշխանութիւն, իրաւամբք և արդարութեամբ, զանուն փառաւոր և բարեհամբաւ առնէ: Որպէս գիտուն բժիշկ, որ գործով է իմաստուն, և ոչ²⁵ սոսկ անուամբ միայն:

109բ Զայսպիսի իշխանս սիրեն իւր || հնազանդեալքն վասն երէք իրաց՝ ի բնութենէ, ի հարկէ, ի կարեաց: Ի բնութենէ՝ որպէս որդիք զբարի՝ և զգթած հայր, ի հարկէ՝ որպէս աստուածադիր իշխան, ի կարեաց՝ որպէս զիրաւարար և զարդարագատ: Եւ որպէս բժիշկն հիւանդին է աւկտակար

11 շիք քաղցրութեան 12 շիք և գիտնոց մեծարող 13 շիք եւ վասն զի ծանեանք թէ 14 շիք քեզ 15 բանք խրատ 16 շիք և իմաստնոցն բանից խրատ 17 իշխան է կամօքն 18 եւ ինքն 19 եւ որք 20 շիք նորա 21 որ առնո և պահել, 22 զոր 23 զանունն նորա 24 շիք, յորժամ 25 շիք ոչ:

նոյնպէս և բարի իշխանն երկրին: Երկիր և քաղաք այն մնայ ի շինութիւն, յորժամ իշխանայքն աստուծոյ արինացն հնազանդին և քաղաքն և երկիրն իշխանացն:

Իշխանացն զորդութիւնն և իրաւունքն²⁶ հոգի է աղքատաց: Եւ քաղաք և երկիր, որ ոչ գոյ իրաւունք և զատաստան, մեռած են և ելած է հոգին:

110ա Ոչ է պարտ իշխանին գինեակը լինել և արբեցող, զի գինին և արբեցութիւնն, գուսանն և խաղն ամենայն մարդոյ վնասէ և առաւել քրիստոնէին կարի աննման է և անպատեհ: Եւ ավելի վնաս պարոն մարդոյն է և իշխանին: Զի որք անիմաստութեամբ ընդ այս են սովորել իշխանքիւր^{110ա} և անց փառք հարկիք գիտեն, բայց հոգւոյ և մարմնոյ և տան և հարկեաց և անուան կորուստ է:

Լուիցէ սիրողն այսոցիկ յաւետարանէն²⁷, յորժամ Հերովդէս թագաւորն իւր իշխանայքն զգինարբուսն արար և զգուստրն Հերովդիադա խաղաց, թէ զի²⁸նչ կորուստ գործեցին: Գինին ընդ բերանն արբեցոյց, և գուսանքն ձայն ընդ ականջն և խաղին տեսն ընդ աչքն: Եւ յերէք կողմանց որպէս զհեղեղ մտեալ, տարաւ զերկիրն ի սրաէ, զիմաստութիւնն ի մտացն, զամալին յերեսացն և մեծի մարդարէին և Կարապետին Յովաննու սպանող եղեն: Որ աստուծոյ և իւր սրբոցն սիրելի կամի լինել, նայ ատեցաւ թող²⁸ լինի արբեցութեան և գուսանի և բողի:

Զորս մեծ վնաս գործէ գինին ու այն²⁹ շորսն այլ բաղում³⁰ վնաս ծնանին ևս առաւել առ իշխանսն:

110բ Վասն զի, պարտ է իշխան մարդոյն³¹ արի լինել և ժիր և գինին զանդազկոտ առնէ և հեղգ: Եւ իշխանն արթուն պիտի, որ գիշերն հոգա և խորհի զաւուրն բանն, իսկ գինին քուն ածէ և խափանէ: Եւ մեծ պարոն³² մարդոյն յիշողականն սուր պիտի, և³³ գինին մոռացկոտ առնի³⁴: Իշխան մարդն³⁵ զգայուն պիտի և գինին զգայարանք³⁶ պակսեցնէ և այլ բազում շարիս գործէ: Զի արբած մարդն նման է³⁷ նաւի, որ կոտրի ի ծովն³⁸ և զամենայն բարիսն ընկղմէ: Վասն որոյ աղաշեմ, զպահոցն գինոյ խմելն կտրէ ի քո երկրէդ, որ շխմեն³⁹ և ուտեացն պարկեշտ⁴⁰ և շափաւոր խմեն⁴¹, որ շարբենան:

Զբարեգործն և զիմաստունն և զառարինի⁴² և զհաւատարիմ մարդն սիրէ և պատուէ և մեծարէ: Զի որ զբարի մարդ վիրաւորէ, երկու մեծ մեղք գործէ՝ զնոսա ի բարի առաջարկութենէն վերջացնէ և երկրորդ, զի զայլսն ի նոյն բարի^{110բ} նախանձութենէն արգիլէ:

Եւ որ զշարագործ մարդն սիրէ, զմատնիշն, զրկաւղն, զանիրան՝ երկու մեծ վնաս գործէ. մին ,որ շար մարդիքն ի զղջումն շղան և երկրորդ, զի այլք այլ⁴³ զնույն շարն և զանիրաւութիւն գործեն. և փոքր մի խորմորն զամենայն զանգուածն խմորէ:

Ի քո երկիրդ ուսման տեղ սահմանէ և զպրատուն, զի⁴⁴ ուսումն և գիտութիւնն զհաւատքն հաստատուն պահէ և զազգն իմաստուն⁴⁵:

26 շիւ և իրաւունքն 27 յաւետարանէն որ ասէ 28 շիւ թող 29 անդ 30 մեծ 31 շիւ մարդոյն 32 շիւ պարոն 33 իսկ 34 առնի և զիշողութիւն պակասեցնէ 35 շիւ մարդն 36 զգայութիւն 37 նման է բեկած 38 շիւ կոտրի ի ծովն և 39 շիւ ի քո երկրէդ, որ շխմեն 40 շիւ պարկեշտ 41 շիւ խմեն 42 զառարինի և զիմաստուն 43 շիւ այլ 44 շիւ զի 45 և յազգն իմաստուն և հաստատուն

Իշխանին չէ պարտ, որ վասն կաշառաց դաստուածոյ դատաստանն
և զիրաւունքն թիրէ: Եւ ոչ թէ⁴⁶ արծաթն է միայն կաշառք, այլ թէ վասն
երեսաց հարկի կամ շողոքորթ և ի գովելի⁴⁷ բանից պատրի, կա-
շառք է և անուանի:

Մեղքն մաշաւոյ և աւերող է աշխարհի և բարի իշխանն սորին
տուաւոյ, և կանգնաւոյ է և հաստատաւոյ, որպէս մարգարէն Դաւիթ ասաց.
111բ «Մաշեցաւ երկիր և ամենայն ընկեր չը նորա, ես հաստատեցի զոխն
նորա և որպէս հաստատեաց⁴⁸ ասացի անարինաց, թէ մի անարինիք»: Զի իշխան,
որ զմեղքն և զանիրաւութիւնն բառնա յաշխարհէ, նայ սին
երես և կանգնեաց զաշխարհն:

Արար աստուած զմարդն հոգի և մարմին և զարդարեաց յիր նմա-
նութիւն պատկերին. և զմիտքն հոգւոյն աչք արար և զաչքն մարմնոյն
ճրագ: Մարմնոյն աչաւքն զերեւելի երկրիս գեղեցկութիւնն տեսանէ և
հոգոյն աչաւքն դաստուածոյ հրամանքն տեսանէ, որ լոյս է և զհոգին
լուսաւորէ:

Զինչ երկիրս բարի, կա, որ մարդն վայելէ, Ե(=հինգ) իրք է. կամ
ազվոր գոյն է, որ աչքն տեսանէ, կամ անոյշ ձայն է, որ ականջն լսէ,
կամ անուշ հոտ է, որ բթովն իմանա, կամ քաղցր համ, որ բերանովն
ճաշակէ և ձեռաւքն իմանա զպինդն և զկակուղն, զձանրն և զթեթեւն:
Յայս հինգ իրացս ի դատ իրք չկա⁴⁹:

112ա || Հանց տես զմարդոյն մարմինն զինչ քաղաք մի պարսպով և հինգ
գուռն ի վերա՝ մէկ գուռն աչքն, մէկ ականջքն, մէկ բիթն, մէկ բերանն,
մէկ ձեռքն և ոտքն, որ է շաշափելիքն⁵⁰:

Ամենայն շար և բարի յայս հինգ գրունս մտանեն և ելանեն:

Հոգին բնակիչ է այս քաղաքիս: Մարդոյն բարի գործքն գանձ է
յայս քաղաքիս և ակունք և ճօհար: Միտքն թագաւոր է և այս գանձիս
պահնորդ⁵¹: Սատանա և դերն շարկամբ են, որ⁵² զքաղաքն առնուն և
զհոգոյն բարին, որ է գանձն, զողանան⁵³:

Եւ դու զմիտքտ ի վերա կալ և զմեղաց խրատն յականջտ մի թողուլ:
Թէ առաջին մայրն մեր Եւա գաւձին խրատն յականջ չէր թողել՝ չէր
խարվել:

Զինչ ատար իրք տեսանես, աչաւքտ մի՛ ցանկար: Թէ չէր աչաւքն
տեսել զպտուղն և ցանկացել զգեղեցկութեանն՝ չէր կերել:

Չեռաւքտ ի մեղք⁵⁴ մի խարվիր: Թէ չեր ձեռաւքն զպտուղ⁵⁵ շոշա-
փել, չէր հեշտացել և կերել:

112բ Զբերանդ աւ||ելորդ ուտելոյ կամ խմելոյ, կամ զլեզուտ մաշում
խաւսից մի՛ տար: Թէ պահել էր զբերանն առաջին մարդն, չէր ի փա-
ռացն մերկացեալ և ի դրախտէն ելեալ⁵⁶ և ի ներքո գատապարտութեան
և անիծից անգեալ:

Չայս գիտենալ պիտի, որ սատանայն աւձն է, որ զԵւայ խարեաց և
այժմ զամենայն մարդ ջանա խարել, ընդ այս հինգ գրունս: Զմարդն

պահէ, որ և աճի և դարանայ 46 չի՛ թէ 47 գովել 48 չի՛ նորա և որպէս հաստատեաց 49 իրք
չկա որով կատարէ թէ բարի և եթէ շար 50 չի՛ որ է շոշափելիքն 51 պահնորդ իսկ 52 որ գայս
53 զողանան որ է գանձն այս քաղաքիս 54 չի՛ ի մեղք 55 չի՛ զպտուղ 56 չի՛ և ի դրախտէն
ելեալ:

իմաստուն պիտի, որ փակէ զականջն գրոց խրատով, զաչքն պահէ յարատ հայելոյ, զլեզուն ի շար խաւսելոյ, զձեռքն ի զրկելոյ, զոտքն ի պիղծ ճանապարհ գնալոյ:

Այլ և լեզուովն բարի խաւսել և ձեռաքն ողորմութիւն անել և յաղաթքն աշխատիլ: Եւ այս ցեղ պահուի քաղաքս մեր և զանձն⁵⁷ անվնաս մնայ ի թշնամոցն:

2որս իրք կայ, որ զմարդն ի մեղաց պահեն և ամենայն բարս զլուխք են: Մարդն թող զիւր մեղքն իսկի շմոռնա և զայլոց մեղք իսկի շհոգա և զինչ գործէ, թող մոտ ի յինք տեսնու զաստուած և զմահուն:

113ա արն||թող ի միտքն պահէ: Եւ այն մարդն⁵⁸, որ զիւր մեղքն շմոռանա, խոնարհ կենա, և որ զայլոց մեղք շքննէ, աստուած զիւրն շյիշէ: Եւ որ զաստուած մատ ի յինք տեսնու, իսկ[ի] մեղք շառնէ⁵⁹: Որ զմահն զմտաւածէ, նայ յայս կեանքս աւելի⁶⁰ տամահ շտանի:

Ի շորս իրաց վախել պիտի ու մեղք շառնել: Մէկ յայն արէն, որ հոգեվարք լինի և երբ առջև աստուծո տանին և երբ գործոցն պատասխանի ուզեն: Ու մէկ այն, որ քան զմեղ յառաջ է մեռել և գնացել և տրտմին վասն մեղաց մերոյ:

2որս իրք կա⁶¹ դժար, որ առանց մեր կամաց պիտի լինի՝ հիւանդութիւնն և ալեորութիւնն: մահուն արն, յաստուծոյ դատաստանն երթալն: Այս շորս իրքս, թէ կամինք, թէ ոչ, պիտի լինի: Յայնց⁶² պիտի: ջանալ, որ ինչ ի մեր կամաց լինինք, զբարին գործենք:

Գրեմ քեզ խրատ իմաստութեան՝ տես զմարդոցն ստեղծումն, թէ ինչ իմաստութեամբ է արարել աստուած: Թանձր մտով մարմնոյ, գարիւնն է բռնել||, և արիւնտովն զշունչն է բռնել⁶³, ու շնչովն զհոգին է բռնել⁶⁴ և հոգովն զմիտքն: Այսոք ընդ իրար շարել են և միաւորել՝ միտքն ի վեր աստուած և մարմինն ի վայր յերկրիս: Տորժամ միտքն յաստուած հայի և հետ աստուծոյ հրամանացն երթայ, զհոգին և զշունչն և զարիւնն և զմարմինն հետ իւր տանի և երկնաւոր առնէ, թէպէտ մարմընովն յերկիրս լինի, բայց մտաւքն և հոգւովն յերկինս է⁶⁵: Ապա թէ մարմնովն հետ երկրիս⁶⁷ երթա, նա զմարմինն⁶⁸, զարիւնն և զշունչն և զհոգին և զմիտքն յերկիր քարշէ և լինի երկրաւոր, որպէս զանասուն: 2որ արինակ հայելի ի երկու երեսի, որ մէկ երեսն ի վեր լինի և մէկն ի վայր, այսպէս մարդոցն հոգովն հոգեղինացն է նման և մարմնով հոգեղինացն, ում իւրն պիտի այն, որ նման լինի:

Մարդ որ իմաստուն է, վասն անցաւոր կենացս շանկանի յերկնիցն ի վայր երկիր և լինի նման անասնոցն:

114ա Հոգի և մարմին արար աստուած զմարդն և մարդոցն գանձն|| և մեծութիւնն իւր մարմնոցն ծառայ է և մարմինն հոգոյն ծառայ է և միտքն ամենին թագաւոր է: 2մարմնոցն պէտքն հանշաք հոգայ, որ զհոգին շյաղթէ և իւր ծառայ առնէ: Թէ զմարմինդ աւելի ուտելով և խմելով⁶⁹ ուծ[ո]վցնես և աղւոր հանդերձիւ զարգարես և ի փափուկ անկողին հանգրցնես, նա⁷⁰ զհոգի ծառայ տվեր⁷¹ մարմնոյդ:

57 գանձ հոգոյ 58 շի՛ մարդն 59 իսկի նայ մեղք շգործէ 60 շի՛ աւելի 61 մէկ քան զմէկ-դժար 62 ապա հայնց 63 կապել 64 արդելէր 65 յաշխարհս 66 յերկինս է լինի 67 աշխարհիս 68 շի՛ զմարմինն 69 բնպէտով 70 ահայ 71 էտուր:

Երէք իրք կայ ի մարդոյն⁷² հոգին, մէկն բանականութիւնն է, մէկ սիրտ ելնելն է, մէկ ցանկալն: Զինչ որ սիրէ բանականութիւնն, սրտմտութիւնն, ցանկութիւնն⁷³ կշռով⁷⁴ պիտի արդար⁷⁵: Թէ բանն, որ է իմաստութիւն, աւելի խորու լինի, նեն(գ)աւոր է և թէ պակաս է, նա⁷⁶ յանմիտ է և տխմար, թէ հավասար է արդար է և իմաստուն: Նոյնպէս և⁷⁷ սիրտ ելնելն, թէ ալելի է և խիստ՝ յանդու(դ)ն է և լիրք, թէ պակաս է՝ վախկոտ է և թոյլ, թէ հաւասար միջակ է, արի է և ծիր և մանուկ սիրտ: 114բ Այսպէս և ցանկութիւնն⁷⁸, թէ մարմնաւոր իրաց խիստ ցանկա՝ երկրասէր է և մեղսասէր, թէ դամենացն ցանկութիւն ի հոգեւորն՝ դարձցնէ, մարմընոյն սպանաւղ է, և թէ կշռով ի մէջ պահէ, զմարմինն չիւր շափն և զհոգին չիւր փառքն, նա⁷⁸...

Այս երէք լաւ իրքս մարդոյն հոգոյն պիտի⁷⁹ արդարութիւն, ազատականութիւն, մեծահոգութիւն: Արդարութիւն այն է, որ զաստուծոյ արեկներն ի տեղն պահէ և զմարդութեանն սահման չիւրն, զհոգին սրբութեամբ⁸⁰ պահէ և զմարմինն շափաւոր: Զամէն մարդ չիւր արժանն մեծարէ: Յիւր խաւսքն զորդ լինի: Զինչ խոստումն առնէ, ի բարին կատարէ:

Ազատական մարդն այն է, որ չաւժարութեամբ տայ չիւր⁸¹ բնչիցն ի հարկեց տեղ և ի հոգո, և աւզնական լինի զրկելոց, և շառնու ինչ յայնտանդացն, որ չէ պատեհ: Եւ չերկրիս գնացքն ազատ այն, որ աւէն, որ հանդերձն պայծառ լինի, և տունն գեղեցիկ շենք և տանն անաւթքն պատուական և ամէնն չիւր հալալ արդ⁸² կանցն⁸²:

Նոյնպէս և հոգոյն պայծառութիւն պիտի և զգեղեցկութիւն և պատուականութիւն⁸³: Եւ մեծահոգի մարդ այն է, որ թէ բարեբախտութեան հանդիպի, այն որ համբերէ և թէ վատաբախտութեան, այն որ ընդ իշխանութիւն, կամ երբ յաղթէ թշնամե(ա)ց⁸⁴ շհպարտանա և զարմանա չիւր միտքն: Եւ ոչ ի յազրատանալն և ի տկարանալն, կամ ի յաղթիլն աւելի⁸⁵ արամի: Որ զայս հանապարհս՝ պահէ՝ մեծահոգի է:

Զորս իրք կա յաշխարհս, որ մարդոյն հարկիք բերեն՝ պատկերին գեղեցկութիւնն, անձին զարութիւնն, որ է ուժն, ընչից հարստութիւնն և իմաստութիւն խելացն:

Յայս շորս իրացս, երէքն փոխին⁸⁶: Պահ մի լաւ լինի, պահ մի վատ⁸⁷, բայց իմաստութիւն խելացն լաւ է, զի⁸⁸ այն երէքն անցաւոր են և իմաստութիւնն անմահ: Եւ որ իմաստուն է, բարեզործ է և⁸⁹ աստուածապաշտ: Այս երէք իրքս՝ գեղեցկութիւն, զարութիւն, մեծութիւն՝ թուր են ի մարդոյն ձեռն, թէ⁸⁹ իւր պիտի զինքն սպանանէ, թէ իւր պիտի, զիւր շար կամն:

Որ զգեղեցկութիւնն մեղաւք շաղախէ և զարութիւնն ի շարն ի գործ ամէ, և հարստութեամբն անիրաւուրթիւն առնէ, նայ իւրով սիրովն զինքն էսպան: Ապա թէ զգեղեցկութիւնն աստուծոյ տայ և անշաղախ

72 չի մարդոյն 73 չի ցանկութիւնն 74 կշռով լինել 75 հաւասար 76 չի նա 77 և պատումն, որ է 78 չիւր փառքն, խիստ բարի է 79 Այս իրքս իրքս հոգոյն պետք է 80 արդարութեամբ 81 չի չիւր 82 արդեանցն լինի 83 պատուականութիւն և գեղեցկութիւն որ սուրբ աստուծոյ հանդի ի հոգի նորա աստուած 84 թշնամեաց նայ 85 չի աւելի 86 փոփոխական է 87 երբեմն լալ լինի և երբեմն վատ 88 զի եւ մահուանն 89 չի բարեզործ է և

պահէ և զուժն ի բարին ի դորժ ածէ և զհարստութիւնն իրաւամբ վաչկէ և յաստուծոյ պատեհն և ի կարաւտելոց բն(ծ)այէ՝ նայ զիւր շարկամն էսպան, զսատանայ, որ բարւոյն է հակառակ:

Վասն շորս իրաց աստուած մեծութիւն տա մարդոյն և պարոնութիւն՝ մէկ թէ բարի մարդ է, ընդրէ աստուած⁹⁰ և տայ իւր ձեռն մեծութիւն, որ կարաւտելոց և սրբոց և այրե(ա)յց և անտիրաց զերդ հայր լինի և ի յերկրիս շինութիւնն ի պէտք ածէ և այս կեանքս զայն կեանքն շահի: Զոր արինակ, թագաւորք ընտրեն զլաւ մարդն և ի հարկեց բանն դնեն: Եւ⁹¹ շար մարդոյն վասն այնոր տայ աստուած մեծութիւն, որ

116ա պատասխանի շունենայ ի դատաստանի արն և ասէ՝||թէ՝ Իմ ձեռս ի՞նչ տվեալ էիր, որ ես կարէի բարի գործել: Եւ մեկ այլ այնոր համար տայ աստուած վատ մարդոյն մեծութիւն, մի թէ այն իրաւքն յաստուած դառնա և ասէ թէ Որ զայս մեծութիւնն ետ ինձ, ես նորա պատուիրանն պահեմ, զի և այլ ես տացէ յայս կեանքս և անդ⁹² զկեանսն յաւիտենից: Զինչ մէկ մի, սր տխմար տղա մի ուզէ, որ ընդելցնէ, և սովորեցնէ, որ չինքն զա խնձորով կամ այլ աղվոր իրաւք⁹³: Եւ մէկ այլն այս է, լինի մարդ, որ իւր⁹⁴ ամէն գործքն շար է և մէկ իրք բարի լինի գործել, նա տայ աստուած իւր մեծութիւն յայս կեանքս և զիւր բարին վճարէ, որ յայն կեանքն շունենա այլ ակն բարո, զինչ յաւետարանն է գրած մեծատունն Ղազարոս:

Եւ վասն⁹⁵ շորս իրաց լինի աղքատութիւն, մէկ այն է, որ զկէս մի աղքատ արար աստուած, որ զարքատութիւնն մեծատանցն վաճառեն, զի որ աղքատին ողորմի, աստուած զայն իւր ի փոխ համարի և ինքն վճարէ, որ ողորմածն է: Եւ մեկ այն է, ||որ զինչ զոսկին կրակով փորձեն, թէ լաւ է, թէ վատ, նոյնպէս և աստուած աղքատութեամբն փորձէ զմարդն, թէ լաւ է, թէ վատ: Թէ համբերաւդ է, նայ այն կեանքն տայ աստուած իւր երկնաւոր մեծութիւն և յայս կեանքս այլ մարդկանցն բարի արինակ լինի⁹⁶:

Եւ մէկ այլն այն է, որ զլաւ մարդն, որ մեծութիւն ունի, աստուած աղքատացուցանէ և այնիւ փորձէ, թէ վասն իրացն կու սիրէ զաստուած, թէ յաղքատութիւն այլ նոյնն է: նայ աստուած երեցնէ զայն ցեղ մարդոյն բարեգործութիւնն, որպէս զՀորայն:

Եւ մէկ⁹⁷ վասն այն, որ լինի աղքատ, որ թէ ամեն գործքն բարի են և մէկ մեղք է գործել⁹⁸, նա վասն այն մի մեղացն շարշարէ, որ այն մին մեղքն բաւին և երբ յայն կեանքն երթա, նա սուրբ է և արդար, ժառանգ է զերկնաին արքայութեան:

Եւ երկու իրք աստուած Ազամայ որդեացս աւելի է տվել, որ ոչ հրեշտակքն յերկինքն⁹⁹ ունին և ոչ այլ ստեղծուած յերկիրս¹⁰⁰, բայց

117ա միայն մարդու, զի զինչ որ||մեղք գործէ, երբ գառնայ ի մեղաց և ասպաշխարէ, թողութիւն գտանէ:

90 աստուած բզնայ 91 Եւ երկրորդ 92 անդ տայ 93 ընտելցնել խնձորով և այլ իրօք որ լինք զառնայ 94 շի՛ք որ իւր 95 շի՛ք վասն 96 այլ բարի մարդկաց արինակ լինի 97 շորորգն 98 մէկ մեղքն շար է գործել 99 շի՛ք յերկինքն 100 շի՛ք երկիրս 1 շի՛ք որ:

Եւ մէկ այլ այն է, որ երբ մեռնի ի այլ վայր յարութիւն ունի: Հրեշտակքն, թէ՛ մեղք գործեն, այլ թողութիւն չկա՞, զերդ սատանայի, որ չեղաւ թողութիւն: Վասն այնորիկ չկա թողութիւն՞, որ մարմին չունին, որ ապաշխարհեն: Եւ զինչ յաշխարհս կենդանի կա, յետ մահու այլ յարութիւն չունին: Բայց մարդն թողութիւն մեղաց գտնու, վասն մարմնոյն տկարութեան և ի մեռելութենէն յարութիւն ունի, վասն հոգւոյն անմահութեան:

Երբ աստուած զԱդամ ստեղծեաց և ի դրախտն էզիր, քանի գաստուածոյ հրամանքն պահեց, ոչ ի մարմինն հիւանդութիւն կայր և ոչ ի հոգին մեղք: Եւ երբ յաստուածոյ հրամանացն ելաւ, նա մեղքն ի հոգին գտաւ տեղի: Եւ երբ ի դրախտէն ելաւ, հիվանդութիւնն ի մարմինն գտաւ տեղի և ապա մահն: Նայ ողորմածն աստուած հոգւոյն և մարմնոյն զեղ
117բ հրամայեաց: Զինչ որ ծաղիկ կայ, յամէն մեկ աստուած իրր մի զարու: թիւն է տվել⁵, որ ցաւի մի⁶ զեղ լինի. ամ թէ մարմնոյն զեղ պիտի և հարիմ, որ հարմին ասէ զցաւն, նա գտանի զզեղն, ապա հոգոյն⁷, որ աստուածոյ պատկեր է, է՞ր չլինի զեղ կամ⁸ հարիմ: Մեղուցեալ մարդն հիւանդի նման է և գիտուն քահանայն լաւ հարիմ է⁹: Մեղուցեալն զմեղքն խոստովանի, նա քահանայն զզեղն ասէ: Երբ զքահանային զխրատն առնեն¹⁰, զմեղքն աստուած թողու: Եւ արինակ մի քեզ այլ, զինչ որ հարիմ մի հիվանդ լինի ինքն, բայց երբ¹¹ գիտուն է, նա, շատ հիվանդաց զեղէր առնէ, նոյնպէս և քահանան թէպէտ և մեղաւոր լինի, բայց զեղն զոր ասէ, այլոց աւգուտ գործէ՞ յարժամ գիտուն լինի:

Որ հարմին զիր ամէն ցաւն շատէ, զեղ չլինի, յանց որ զմեղքն զամէն ոչ խոստովանի, թողութիւն չգտանէ: Որ հարմին չսէ և փահրէզ կենայ՝ ցաւն շատնա, որ խոստովանահարն չսէ և ի մեղացն չկա(րի)՝ մեղքն շատնա:

Մարդ որ ամէն պատկերն զեղեցիկ լինի և մեկ տեղի յինք խոս
118ա կենա, կամ աչքն, կամ ախանջն, կամ ձեռն¹², կամ այլ տեղի, նա զանունն յայն տեղացն ձայնեն, կամ կոյր ասեն, կամ խուլ, կամ կաղ, թէպէտ ամեն տեղի լաւ լինի¹³: Նոյնպէս հոգին է, թէ յամեն մեղաց սուրբ լինի և ի մէկ մեղաց շղատէ զինքն, նա զայն մեղացն անունն տան, կամ զող¹⁴, կամ զրկող, կամ շնացող, կամ զինչ լինի, նայ այն մէկ մեղքն զշատ բարի անունն ծածկէ: Զոր արինակ քիչ մի աւշինդր զշատ մեղրին համն արէ, և փոքր մի քացախ զամէն կարասն քացախ առնէ¹⁵:

Ի թագաւորին աշխարհն, յորտեղ լինի մարդն, ի ներքո թագաւորին հրամանացն է, բայց որ զերեսն ուզէ որ տեսնու յիւր զարպասն երթաւ, նոյնպէս մարդն, յամենայն երկիրս, յորտեղ¹⁶ լինի, կամ որ ազաւթք առնէ¹⁷, ընդ աստուածոյ իշխանութեամբն է: Բայց որ գաստուածոյ երեսն

2 երբ 3 չունի 4 չի՛ չկա թողութիւն 5 եւ 6 չի՛ մի 7 հոգին 8 չի՛ զեղ կամ 9 չի՛ Մեղուցեալ մարդն հիւանդի նման է և գիտուն քահանայն լաւ հարիմ է 10 առնեն նայ 11 թէ 12 ոտքն 13 կամ կոյր, կամ զրկող, կամ կաղ, կամ խուլ, թէպէտ ամեն տեղի լաւ է 14 զող ասեն 15 և փոքր մի քացախ խառնէ կարասն որ զամենն քացախ կանէ 16 որ 17 չի՛ առնէ:

ուզի, որ տեսնու, յիւր դարբասն երթայ՝ աստուծոյ տունն, որ է եկեղեցին:

118բ Մարդ որ զիւր պարտնն անարգէ, կամ զիւր թագաւորն, մեռանի: Եւ որ դաստուած անարգէ, ստուգապէս մեռանի¹⁸. կամ յայս կեանքս պատուհասի կամ յայն: Զաստուած՝ ալլ ո՞վ անարգէ, քան յիշոցնատուն:

Ի դրախտ մի շատ ցեղուցեղ տունկ լինի, ի մէկ հող տնկած են և մէկ ջրով սնանին, բայց դրախտին տէրն յամէն ծառէ զիւր պտուղն ուզի: Նոյնպէս դրախտ է եկեղեցի աստուծոյ և քրիստոնէքն տունկ են և ամենքն զմի հողի են առել յաւազանն, բայց պտուղ ալ և ալ խնդրէ աստուած, ալ պտուղ ի քահանայէն, ալ ի թագաւորէն, ալ յիշխանէն, ալ ի դատաւորէն:

Իշխանի և դատաւորի պտուղ ալ է՝ զդատաստան անկաշառ առնել և հարստին երես շառնէ, ալ զողորդն զորդ առնէ:

Սուրբ մարդկացն աղաթքն ու զորդ դատաստանն զերկիրն շէն պահեն: Յորժամ ալս երկու իրքս յերկիրս շինի, երկիրքն անցնի:

119ա Երբ ուզէք, որ քաղաքի դատաւոր զնէք, զայսպիսի մարդու ընտրեցէք, որ իւր խելքն իւր իշխան է և զիւր կեանքն մարթենա վարել և զիւր բարքն զարդարել: Այն ցեղ մարդն¹⁹ տուն մի կարէ ածել ի շահ: Եւ, որ տուն մի ի սահման և ի կարգ կարէ պահել, զկին՝ և զորդիք, զմշակ և զծառայք, այն մարդն քաղաք մի ալ կարէ ի սահմանն պահել:

Խելաւորնին զլաւ մարդն երէք իրաւք ճանաչեն՝ երեսին կերպարանն, ի լեզուին խաւսքն և ի գործքն: Յառաջ երեսն հային, նայ երեսն սրտին հայելին է: Հետ այնոր զխաւսքն ճանաչեն, որ ի սրտէն յառաջ²⁰ և ապա գործոցն միտ զնեն, թէ հետ ինչ մարդկաց կու շրջի, նա զայնոց գործքն ուսանի²¹: Այսով ճանաչի վատն և լաւն²²:

Զորս իրաւք մարդոյն տունն շէն մնա²³, յորժամ միամիտ լինի յիւր հալալ կնոջն վերա և սէր կալնու յորդեցն վերա և աստուծոյ յերկեղին սնուցանէ, զճորտերն և զծառայքն յիւր հրամանքն պահէ և իւր տանն ելն ու մուտն շափաւոր լինի: Եւ ելն ի մտոցն վերա լինի: Թէ մուտն շատ է և ելն քիչ, խող է և անմարդի, թէ մուտն քիչ է և ելն շատ, անառակ է և վայրապար մսխաւդ: Ապա²⁴ զելն ու մուտն հաւասար պահել՝ խելաւք մարդոյ գործ է:

119բ Իշխանին՝ երէք իրք պիտի: Մեկն այն, որ զընութիւնն հետ ժամանակին սահմանէ, զինչ ժամանակն լինի զիւր բնութիւնն յայնոր վերա զորդ է: Ու մէկ այս է, որ գիտենա, որ այնոր որ գիմազարձք են, համարձակութեամբ և քաջութեամբ հաւնեցնէ և երբ այս շքանի, նա սիրով և ողորջանաւք և տուրք տալով, բայց գտնողն ընտրէ, թէ յայս երկուացս²⁵ որն պիտի: Եւ մեկ ալ այս է, մարդ որ իր ձեռացն ներքե լինի և իւր գիմահայեց հետ²⁶, այնոց բարէմիտ լինի և կամենայ, որ ի հաց և ի յապրանք հասնին:

Իշխանին երէք իրք զմտաւ պիտի ածել, որ անիրաւ բան շառնէ: Մէկ այս է, որ գիտենա, թէ այնոր, որ ընդ ձեռամբ նորայ են, մարդիկ են ստեղծեալ յաստուծոյ ի միտջէ զանգուածոյ, իրրև զինքն և շու-

18 անարգէ, ո՞նց շմեռանի 19 Այն ցեղ մարդոյն որ 20 յառաջ գայ 21 զայնոր գործնն ուսանի 22 աղեկն և վատն 23 կենայ 24 շիւ յիւր հրամանքն պահեն 25 շիւ ապա 26 երկրաւորացս 27 նա:

120ա նին ինչ որ պահասութիւն, քայց միայն զիշխանութիւն: Երկրորդն այս է, որ գիտենա՝ թէ ինքն բնդ²⁸ իշխանութեամբ աստուծոյ է: Երրորդ, որ գիտենա, թէ ինքն չէ միշտ իշխան, այլ անցաւոր է: Որ զայսաւք ի մտի պահէ, նայ անիրաւ գործ չառնէ:

Երկու իրաւք քաղաքն շէն լինի, յորժամ քաղաքացիքն իւրեանց իշխանացն հնազանդ լինին և իշխանքն աստուծոյ արինացն²⁹:

Չորդ դատաստանն աղքատացն հոգի է, զինչ մարմինն, որ հոգի շունենա, մեռած է, նույնպէս և քաղաք, որ չինք իրաւունք և զորութիւն չկենա, զիա՞րդ կարէ շէն մնալ: Անիրաւ և ծուռ դատաստանն սարգի ստանի նման, որ զճանճն և զմժեխն կարէ բռնել, իսկ պիծակ և մեղուն պատառեն և ելնեն: Նույնպէս և անիրաւ արէնքն զաղքատն և զանկարն հաւնեցնեն, իսկ մեծամեծքն և հարուստն պատառեն և ի դուրս ելանեն և ոչ հնազանդին:

Ի կուռոյ ժամանակ³⁰ երկաթ լաւ է, քան զոսկին. նույնպէս յայս կեանքս, որ պատերազմ է, խելքն³¹ և իմաստութիւնն լաւ է, քան զգանձս քաղումս:

120բ Եւ Ոչ զմանուկ ձի և զքաջասիրտ, առանց լկամի կարեն բռնել և ոչ զմեծութիւն³² և զհարստութիւն առանց խելաց կարեն ի հաւան ածել և յաւդուտ:

Սեղան առանց հացի անաւդուտ է և մեծութիւն առանց իմաստութեան ոչ կա հեշտութիւն ինչ և քաղցրութիւն:

Ոչ թէ ձի զայն գովեն, որ ոսկի թելով է սարքն, թամբն և լկամն, այլ որ աղնիւ է և քաջասիրտ: Նույնպէս և մարդոյն, ոչ թէ ոսկին և արծաթն, որ պատուական և հարկեւոր առնեն զմարդն, այլ աստուածապաշտութիւնն, որ դաստուծոյ արէնքն պահէ և յառաքինութիւնն քաջ է, նայ է պատուական և մեծազգի:

Իշխանի և պարոնի պատեհ³³ է, որ զայն մարդն սիրէ, որ չիւր երեսն խաւսի և յանդիմանէ, յորժամ անիրաւ քան առնէ, զի այն ի սրտէ է քարեկամ: Եւ մարդ, զինչ որ պարոնն առնէ, նա առէ, թէ այդ լաւ է, և առժամն զսրտին զոչրն խաւսի³⁴, նա երեսաց քարեկամ է, ապա հոգոյն շարկամ է:

121ա Զցորենն ոչ թէ ի զհեղեցիկ արտէ բնտրեն, այլ զայն, որ լաւ հաց³⁵: նույնպէս և զայն մարդն պիտի սիրել, որ ինքն բնութեամբն լաւ լինի և զործքն քարի, և ոչ զայն, որ մեծազգի է և զործքն վատ³⁶: Եւ մարդն, որ ծառայութիւն շմարթէ առնել պարոնի, և ոչ այլոց պարոնութիւն մարթէ՛ առնել:

Ըստ աստուծոյ անհաս անճառ իմաստիցն զանազան և ազգի ազգի են մարդիկ, քարքն և յաւժարութիւնն և ախորժակքն ըստ իւրաքանչիւր զիմաց մարդկան, որպէս իմաստունն վկայէ: Որպէս ոչ երեսք երեսացն և ոչ սիրաք սրտից³⁷, այլ զատեալ և որոշեալ են չիրերաց, որպէս տեսակաւք³⁸, նույնպէս և ախորժակաւքն³⁹:

28 չի՛ բնդ 29 արինացն հնազանդ լինին 30 կուռով ժամն 31 չի՛ խելքն 32 չի՛ և ոչ զմեծութիւն 33 պարոնի պարտ է 34 զոչրն խաւսի, նայ ի սրտէ չէ 35 հաց լինի 36 մեծազգի լինի և զործքն շար 37 սրտից նման 38 որպէս տեսաւքն ոչ են նման իրերաց 39 չի՛ նույնպէս և ախորժակաւքն:

Ձեռագիր 3439

- 103ա Եւ⁴⁰ վասն զի ամենայն սբ, որ ունի իմաստութիւն, նայ կարէ տէր լինել իրաց և յիշխանութիւն ելանել, իմաստութեամբ ի մեղաց հեռանայ և իմաստութեամբ զբարին գործել և արքայութեան արժանի լինել և իմաստութեամբ զաստուած իմանալ, և զպատուիրանն պահել:
- Հաւատ, յոյս և սէր, և այս երեքեան առաքինութեամբ լինի մարդ սիրեցող աստուծոյ և արդարանան ամենայն խումբ նահապետաց և մարգարէից և մարտիրոսաց:
- 103բ Որպէս զարնանային աւուրք բուսանի բազում ծաղկունս ի լերքն, ի դաշտ և առ ջրաւետ ծովակս և անհամար նման սրբոց աստուծոյ և ոչ է աւտար, այլ ի միոյ հողոյ բուսեալ, ապա գոյնն և տեսակն ազգի ազգի և հոտն, կարմիր, դեղին, կապուտ և ճերմակ: Այսպէս արիւնակ է լեռանն ծաղիկն ճգնաւորաց և միակեցեաց և որ կոչսր են և մարտիր:
- Եւ որք ի դաշտս բուսանին, նման է մարտիրոսաց, որք ասպարէզ մտին|| առաջի խուռնարձակ ամբոխին, վկայեցին որպէս ի դաշտի:
- 104ա Եւ այն, որ առ ջուրս և ծովակս բուսանի, նման է ամուսնաւորաց և աշխարհականաց, որ ի ծովոյ արհիս ծփանաց պահեցին ուղիղ և հաճոյացան աստուծոյ:
- Նոյնպէս և պսակք արդարոցն, այսինքն ի գոյնս ծաղկանց, կարմիրն մարտիրոսաց, որ արեամբն նահատակեալ մրտիրոսացան, որպէս ասէ:
- 104բ Կարմրացեալ հանդերձիւ, այս ով է, որ դայ յերկրէ, վկայութեամբ|| նահատակեցան: Եւ դեղինն ճգնաւորաց է, որ ի փապարս լերանց արեակեղ և ցրտասառոյց և զանձինս ճնշեալ ի պահս և յաղաթս և մարմինն զեղնեալ և նուաղեալ և թարշամեալ ի սիրոյն Քրիստոսի: Կապուտն ամուսնաւորաց, որք յաշխարհի և որք սրբութեամբ պահեցին զանկողինս իւրեանց ի խառնյակութենէ և պահեալ զամենայն պատուիրանսն խոստովանութեամբ և յուսով: Եւ ճերմակն դաս բահանայից և հայրապետաց և կուսանաց||, որ ամենայն առաքինութեամբ, հաւատով, յուսով և սիրով, որպէս պայծառափայլ փառաբ պսակեցան և ամենայն պարգևք, որ յաստուծոյ, եթէ մեծ է և թէ փոքր, անկարատ է պսակն աստուծոյ, որ այլոց ոչ ցանկաց և զիւրն մեծ համարի, զի լցեալ է պարգևարն աստուծոյ և ի միասին հավասար արհնեն և փառարանեն զհայր և (զորդի և զհոգին սուրբ): Հաւատով, յուսով, սիրով, որ առ աստուած, զի ոչ են աւտարք միմեանց գոյնք պսակացն, այլ ի լուսոյ կազմեալ և հանդիստ նոցա ի տեսանէ: Ի մի յարեզակնէ սնեալ ի տեսանէ:
- 105բ Յիսուսէ և աճեալ փթթեալ|| և զուարճացեալ անթառամելի և անմահ:
- Են և այլ գոչնզգույն ծաղկունք, նման է ապաշխարութեամբ արդարացողաց և առաքինեաց և կարգ ստացողաց: Եւ Քրիստոսի փառք յաւիտեան:

40 Այստեղ բնագիրն բնդհատվում է. նամակը շարունակվում է միայն № 3439 ձեռագրում:

Э. М. БАГДАСАРЯН

ПОСЛАНИЕ ОВАНЕСА ЕРЗЫНКАЦИ КНЯЗЮ
ОБЛАСТИ ЕКЕЛЕАЦ

Недавно в Матенадаране было обнаружено послание Ованеса Ерзынкаци (XIII век), адресованное киликийским армянским князьям (рук № 3439).

Исследование показало, что ещё в средние века маленький фрагмент этого письма был по ошибке слит с текстом другого известного послания князю области Екелеац.

В послании князю области Екелеац затронуты вопросы, касающиеся продолжения борьбы с иноземными захватчиками, взаимоотношений хозяина и слуги, справедливого управления страной и другие проблемы, имеющие важное социально-политическое значение. В данном письме Ерзынкаци выступает как выдающаяся личность, с подчеркнуто гуманистическими и демократическими для своего времени взглядами.

К статье прилагается критический текст письма Ованеса Ерзынкаци князю области Екелеац и сохранившийся фрагмент его письма киликийским князям.

E. M. BAGHDASSARIAN

LE MESSAGE DE HOVHANNES YERZINKATSI AU PRINCE
DE LA PROVINCE EKELEATZ

Dernièrement un fragment du message de Hovhannes Yerzinkatsi (XIII siècle) adressé aux princes arméniens de Cilicie a été découvert au Maténadaran (ms. no. 3439).

L'enquête a montré qu'encore au Moyen Age un petit fragment de cette lettre a été réuni par erreur au texte d'un autre message connu des spécialistes et adressé au prince de la province Ekéléatz.

Dans ce dernier message Hovhannes Yerzinkatsi soulève quelques questions concernant la lutte contre les envahisseurs étrangers, les rapports entre les maîtres et les serviteurs, la justice dans l'administration du pays et d'autres problèmes ayant une grande importance sociale et politique. Dans la lettre citée Yerzinkatsi fait preuve d'une personnalité remarquable et d'opinions nettement humanistes et démocratiques pour son époque.

Le texte critique de la lettre de Hovhannes Yerzinkatsi au prince de la province Ekéléatz et celui du fragment conservé du message aux princes ciliciens sont donnés en appendice à l'article.